

УКРАЇНСЬКА СИНТАКСИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИКАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.

У статті розглянуто синтаксичну термінологію в західноукраїнських граматиках української мови, висвітлено особливості її зародження і функціонування на шляху до формування цілісної терміносистеми.

Ключові слова: *термін, термінологія, терміносистема, західноукраїнські граматики.*

Становлення й розвиток синтаксичної термінології відбувалися поступово у зв'язку з науковим осмисленням граматичної будови української мови. В Україні перші граматики з'явилися в ХVІ – на початку ХVІІ ст. Граматичні відомості знаходимо в “Букварі” Івана Федоровича (Львів, 1754), “Адельфотес. Грамматика доброглаголивого еллино-словенского языка” (Львів, 1591), у працях “Грамматика словенская...” Л. Зизанія (Вільно, 1596), “Грамматіки славенскія правильное Сунтагма” М. Смотрицького (1619), “Грамматика словенская...” І. Ужевича (рукопис лат. мовою, 1643). У цих граматиках увага зосереджена на теоретичному опрацюванні фонетики та морфології. Оскільки синтаксис опрацьовано в незначному обсязі, то й синтаксична термінологія практично не представлена. Як слушно зауважує І. І. Огієнко, “усі старі граматики звичайно ставили собі тільки практичну ціль, а на складню звертали мало уваги, бо ще не розуміли її змісту та завдань” [13, 6].

Із ХІХ ст. в Україні помітно поживавлено роботу мовознавців у галузі системного наукового опису української мови. На Заході і Сході країни виходять друком граматики й наукова періодика, в яких учені дискутують про природу тих чи тих мовних явищ. Інтерес до мови пробуджується паралельно з численними дослідженнями історії українського народу, зростанням національної самосвідомості.

У східноукраїнських граматиках синтаксис (відповідно, й термінологія) не знаходить системного опису. 1818 р. надрукована граматика О. Павловського “Грамматика малороссийского наречия или Грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чисто российского языка”. Згадана праця коментує особливість малоросійської мови у зв'язку з російською. У фонетиці автор аналізує звуки й букви, відмінні від російських, у морфології – частини мови, які відрізняються від російських. Синтаксис О. Павловський не розглядає, оскільки не бачить суттєвої різниці з російським синтаксисом. Загалом граматиці бракує “історичного коментування граматичної системи” [15, 56].

Інші граматики Східної України були фактично букварями та читанками, в яких увага на теоретичному опрацюванні будови української мови не загострена. Подальший розвиток граматичної думки на східноукраїнських землях пов'язаний із появою “Короткої граматики української мови” П. Залозного у 1908 році. Причиною цього була заборона українського друкованого слова (Валуєвський циркуляр 1863 року, Емський указ 1876 року).

Центром граматичної думки стають західноукраїнські землі, які на той час підпорядковувалися Австрійському урядові. І. Огієнко вказує на домінуючу роль галицьких граматистів у виробленні граматичної терміносистеми (а отже, і синтаксичної). У граматиках першої половини ХІХ ст. синтаксис або взагалі відсутній, або в наведених у граматиках синтаксичних терміносистемах переважає запозичена термінологія. Проте варто відзначити як позитивне той факт, що мовознавці поступово відходять від традиційної старослов'янської термінології й усвідомлюють необхідність створення власної термінології та її систематизації.

Протягом 1822–1824 р. галицький учений, культурний діяч І. Могильницький написав “Граматику языка славенорусского”, яка свідчила про початок теоретичного опрацювання синтаксичного рівня української мови. Автор намагається осмислити природу синтаксичних одиниць. Він перший подає відомості про речення в українській мові, для позначення якого використав два терміни: *предложеніє і okres*, відповідно з російської та польської мов [19, 193]. Також у цій граматиці є спроба виділити типи підрядного синтаксичного зв'язку: *сочинене согласования (zgody) – узгодження, сочинене правления (rzady) – керування, сочинене розположення (szyku) – порядок слів*. Визначень до названих термінів немає. Окрім згаданого, І. Могильницький звертає увагу на головні члени речення: *подлежащее, сказуемое, союз*; граматичну природу простого і складного речення: *простое, сложное предложение* [Там само].

У 30 – 40-х р. ХІХ ст., які кваліфіковано як “період закордонної граматичної літератури” [13, 11], вийшла друком низка граматик, у яких питання синтаксису ще не аналізують або використовують запозичену термінологію. “Grammatica slavo-ruthena...” М. Лучкая (1830 р.) написана латинською мовою, “Grammatik der Ruthenischen oder Klein-Russischen Sprache in Galizien...” І. Левицького (1834 р.) – німецькою. 1849 р. ця граматика вийшла під назвою “Грамматика языка russкого u Galicii, rozložena na pytanja i otpowidi. W Peremysli.” Теоретичні питання синтаксису в згаданих працях майже не опрацьовували. Лише остання граматика мала українське перевидання 1851 р., де зафіксовані терміни для видів підрядного зв'язку запозичені з російської мови: *согласованіє слівъ, оуправленіє слівъ* [цит. за: 11, 183].

“Grammatyka języka ruskiego (malo-ruskiego)” Й. Лозинського (1936 р.) була написана польською мовою. Вона має дві частини: *elementarna* та *etymologiczna* cześć *grammatyki*. М. Возняк відзначає, що “недостає в тій граматиці науки про пні і складні...” [4, 118]. Також відсутній синтаксис у “Граматиці малоруського язика для шкіл парафіяльних в Галиції” Теофана Глинського 1845 року (“О письменах”, “О частех мови”) [Там само].

“Grammatyka języka maloruskiego” І. Вагилевича, видана 1845 року, також містила небагато синтаксичних термінів. Частково учений повторює термінологію І. Могильницького *предложение, подлежащее, сказуемое*, щоправда, два останні в подальшому викладі граматичного матеріалу замінює польськими – *podmiot, orzeczenie*. У цій граматиці зафіксована перша спроба номінації другорядних членів речення в українській мові, які І. Вагилевич називає *второстепенными*. Москаленко Н. А. зауважує, що ці терміни учений запозичив із російської граматики М. Греча та деяких польських граматик [11, 171]. М. Возняк назвав граматику І. Вагилевича “підручником макаронізму, який вигнав на довший час живу мову з нашої... науки” [4, 172].

1848 року написана “Галицко-русская Грамматика для легчайшего выучения Галицко-русского Юношества сочиненна Г. Паславським”. Наявна у ній синтаксична термінологія повторює без змін терміни І. Могильницького. Розділ словосочиненіє описує *предложение*, його частини (*подлежащее, сказуемое, связку*) та типи (*простое та сложное*) [4, 193]. Такі ж терміни для головних членів речення використовує Я. Головацький у першому розділі “Граматики Русского Языка” 1849 р.

Із наведених прикладів бачимо, що протягом першої половини ХІХ ст. розвитку синтаксичної термінології перешкоджала відсутність теоретичних наукових напрацювань із синтаксису в українських граматиках загалом. Термінів, створених на народній мовній основі, ще немає. Переважно це запозичення з російської, польської, латинської, німецької мов. Важливою особливістю цього періоду є одночасне уживання кількох запозичених термінів для позначення одного поняття: *предложение (okres)*; *сочинене уговоренія (zgody)*, або *согласованіє слівъ*; *сочинене правленія (rzady)*, або *оуправленіє слівъ*; *сочинене розположенія (szyku)*, *подлежащее*, або *подлежащее (subjectum)*, *сказуемое (praedicatum)*, *союз, простое, сложное предложение*.

Галицькі мовознавці протягом майже всього ХІХ ст. “вели запеклу боротьбу з москвофільськими настроями й намаганнями москвофілів нав’язати Галичині великоросійську мову, а разом з нею – наукову термінологію” [6, 262]. Всі друковані видання, від преси до наукових праць, були “в полоні мовного українсько-російсько-церковнослов’янського-польського мовного суржику”, який перешкоджав розвитку української наукової термінології [Там само].

Помітним досягненням, “кроком уперед” у теоретичному опрацюванні мовної системи І. Огієнко називає “Граматику руского язика” М. Осадці, надруковану 1862 р. і перевидану 1864 і 1876 рр. [12, 13]. Учений уперше використав терміни *подметъ і присудокъ* для позначення головних членів речення [14, 170]. М. Осадця не переймає синтаксичної термінології, яка вже зафіксована у попередніх граматиках, намагаючись створити власні оригінальні терміни для позначення речення та його типів: *положенъе* – речення, *положенъе наге* – непоширене; *розвитое, розширене* – поширене [14, 171]. Н. А. Москаленко називає термін “наге” дуже влучним, що найкраще характеризує особливість цього речення: “у реченні відсутні будь-які прикраси, будь-яке вбрання” [11, 190]. Зазначимо, що згаданий термін притаманний розмовному варіанту мови, ніж літературному. За кількістю предикативних основ М. Осадця поділяє речення на *просте і зложене* [14, 171]. Зауважимо, що останній термін буде повторений майже в усіх граматиках ХІХ й на початку ХХ ст.

Синтаксична термінологія, представлена в граматиці М. Осадці, майже без змін повторена в підручнику для народних шкіл “Методична граматика язика малорусского” П. Дячана (Львів, 1865). Замість усталеного вже на той час терміна *присудок* учений використовує термін *высказанье (сказуемое)* [6, 112], який не прищепився в українському синтаксисі через полісемантичність. П. Дячан говорить і про дієслівну зв’язку – *связь*. У граматиці П. Дячана особливе місце належить головним членам речення, детально проаналізовано способи вираження підмета, присудка і зв’язки.

У Львові 1873 року виходить друком “Грамматика руска для ужитку в школах людових в Галичині” О. Партицького. Автор “один із перших оформлює фонетично за нормами української мови деякі відомі раніше терміни” [11, 172]. Багато уваги учений приділяє вивченню другорядних членів речення. Він виокремлює *поясняючи додатки підмета* та *поясненія присудковій* [17, 129]. Назви кожного з видів другорядних членів речення залежать від частини мовної належності. *Придатокъ* – означення, що входить в групу підмета й може бути виражене займенником, прикметником, числівником, а іменник у першому відмінку, який пояснює підмет, називається *приложенем*. Іменник у другому відмінку (родовому) називається *доповненем*, іменник із прийменником – *выраженем приименниковим* [17, 131]. Із другорядних членів речення, які пояснюють присудок, учений виділяє *предметъ, (близший і дальший)* – додаток (прямий і непрямий), і *означенія прислівниковій* – обставина [17, 133]. Н. А. Москаленко наголошує на довільності термінів О. Партицького, крім того? вони “дуже довгі, незручні для вжитку” [11, 173].

Терміни для назв простого речення у граматиці О. Партицького такі ж, як і у М. Осадці, але є й цікаві новотвори. *Речене* – речення, термін, пов’язаний зі словом *ректи*. Дуже швидко цей термін прищепився в граматиці, і в подальших дослідженнях мовознавці будуть його використовувати, але з наголосом на першому складі. Як різновид простого речення О. Партицький створює термін *реченя догадні* – неповні [17, 156].

О. Огоновський надрукував 1889 року у Львові “Граматику руского языка для шкѣль середнихъ”. В об’ємному розділі про синтаксис з’ясовано загальні поняття про речення, члени речення, відмінки, синтаксис займенників, дієслова та частки, складне речення та порядок слів у реченні. Термінологія використана така ж, як і у М. Осадці та О. Партицького: *речене поединче, просте, наге, розширене* тощо.

Вагомий внесок у розвиток синтаксичної термінології граматичної загалом зробили С. Смаль-Стоцький та Т. Гартнер. Їхня “Руска грамика” була написана на Буковині (надрукована у Львові 1893 року), але мала успіх і активно використовувалася в Галичині. Під назвою “Грамика руської мови” вона зазнала перевидання 1907, 1914, 1922, 1928 рр. Джерела, якими користувались автори граматики, були праці П. Дячана та О. Огоновського, подекуди – Словник Є. І. Желехівського. З названих праць вони взяли термінологію, головним чином “те, що було кращого” [13, 21]. Власними силами автори намагалися створити термінологію відповідно до норм української мови. У праці “Про плян науки рускої мови в гімназіях” 1893 року С. Смаль-Стоцький та Т. Гартнер долучилися до усвідомлення національного термінотворення й висунули низку вимог до термінів, які повинні бути “чисто рускі”, зрозумілі навіть для дітей, “вгадували істоту річи, а не були простим перекладом більше або менше недоладних технічних виразів інших мов” [цит. за: 13, 20].

Синтаксис у граматиці названо терміном *складня*, який багато дослідників вважають кращим варіантом для сучасної української мови замість грецького *синтаксис* [див., напр., 9, 261]. Для позначення речення наведено два терміни – *реченя і гадки* [18, 132]. Далі подано різновиди – *речене еліптичне (гадка еліптична), стягнене*. Складне речення називається *зложене*, воно містить *побічне (підрядне)*, яке відповідно також поділено на *еліптичне, стягнене, скорочене, та головне*.

Речення за характером висловлювання ще не мають термінологічного позначення, але зазначено характер вираженої в реченні думки: *тверджене, бажане, приказ, титане* [18, 134].

Головні й другорядні члени речення не диференційовано й названо спільним терміном *части реченя (гадки)*. Головні члени речення мають назви *підмет і присудок*, відрізняючись від сучасних лише наголосом. У цій граматиці відчутне прагнення створити граматичні терміни з прозорою семантикою на ґрунті народної мови. Більш зрозумілі, ніж у попередніх граматиках, терміни на позначення другорядних членів речення: *предмет* – додаток, *придаток прислівниковий* – обставина, *придаток прикметниковий* – означення, *прикладка* – прикладка [18, 134].

Детально описані типи підрядних речень: *роди речень (гадок) побічних: присудкові, підметові, предметові, прислівникові, прикметникові, а також відносні, висказові, питайні, наслідкові, замірові, причинові, припустові, порівнюючі, часові, умовні* [18, 134].

В. Сімович дав високу оцінку граматиці й використав у своїй “Практичній граматиці української мови” 1918 року термінологію С. Смаль-Стоцького.

Початок ХХ ст. характеризується продовженням національних традицій у термінотворчому процесі, які були закладені у ХІХ ст.

“Методична грамика руської мови”, написана В. Коцовським та І. Огоновським та видана у Львові 1912 року, фіксує глибше опрацювання синтаксису, ніж попередні граматики. Значна частина синтаксичної термінології повторена без змін, як у граматиці С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера. *Складня* починається вивченням *реченя (гадки)*. Речення, що має одну граматичну основу називається *поединчим* [7, 74], складне речення – як у попередніх граматиках – *зложене* [7, 85].

Згаданий у граматиці С. Смаль-Стоцького поділ речень за метою висловлювання, грамика В. Коцовського та І. Огоновського вживає без змін. Однак є суттєве доповнення: кожне з вищезгаданих типів речень автори поділяють на *твердяче й заперечаюче* [7, 76].

Головні члени речення – *підмет і присудок* – мають різновиди за способом вираження: *присудок зложений, підмет зложений* [7, 86].

Другорядні члени речення називаються *поясняючими додатками* і наявний вже їх поділ на *поясняючі додатки іменника* (додатки прикметникові – означення) та *поясняючі додатки дієслова і прикметника* (предмет – додаток, додаток прислівниковий – обставина) [7, 77 – 80].

Вперше знаходимо синтаксичні терміни *речене очерковé (періода), вставлене, пропусковé*. [7, 86, 87, 90]. Терміни на позначення типів підрядних речень представлені з незначними відмінностями від тих, що зафіксовані в граматиці С. Смаль-Стоцького та Т. Гартнера: замість умовні – *услівні*, замість припустові – *припустові*, прислівникове і прикметникове побічні речення об’єднані в один вид – *придатковé* [7, 88].

Таким чином, українська синтаксична термінологія починає функціонувати в західноукраїнських граматиках ХІХ ст. Протягом першої половини століття її розвитку перешкоджала відсутність теоретичних наукових напрацювань із синтаксису. Термінів, створених на народній мовній основі, ще немає. Переважно це запозичення з російської, польської, латинської, німецької мов.

Термінотворча діяльність західноукраїнських граматистів М. Осадці, О. Партицького, С. Самаль-Стоцького, Т. Гартнера, О. Огоновського, В. Коцовського, І. Огоновського та інших створили сприятливі умови для творення і кодифікації синтаксичної термінології у складі граматичної терміносистеми. Автори граматик були у стані постійного наукового пошуку адекватних терміноодиниць для певних понять, тому кожен учений намагався створити власний термін на народній мовній основі для функціонування в науковому середовищі.

Список використаних джерел

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства: Історія вивчення української мови / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – 206 с.
2. Бідер Г. Галицькі та буковинські граматики української мови (1850 – 1918) / Г. Бідер // Українська мова. – 2006. – № 2. – С. 15 – 29.
3. Вагилевич І. Grammatyka językamaloruskiego w Galicii / І. Вагилевич. – Львів, 1845. – 181 с.
4. Возняк М. Галицькі граматики української мови першої половини XIX століття / М. Возняк. – Львів, 1911. – 340 с.
5. Головацький Я. Граматика руского Азыка / Я. Головацький. – Львів, 1849. – 168 с.
6. Дячан П. Методична граматика языка малоруского / П. Дячан. – Л., 1865. – 142 с.
7. Коцовський В. Методична граматика руської мови для IV класи шкіл 5- і 6-класових / В. Коцовський, І. Огоновський. – Львів, 1912. – 98 с.
8. Лесюк М. Передтеча української мовознавчої науки в Галичині / М. Лесюк // Мовознавство / Доп. та повідом. на IV Міжнар. конгресі україністів. – Одеса, 1999. – К., 2002. – С. 162 – 167.
9. Лесюк М. Становлення лівістичної термінології в Галичині / М. Лесюк // Українська термінологія і сучасність. Збірник наукових праць. – Випуск 7. – К., 2007. – С. 257 – 262.
10. Медведь О. В. До проблеми вивчення української синтаксичної термінології / О. В. Медведь // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць / НАН України, Ін-т української мови, Комітет наукової термінології; Ред. кол.: Симоненко Л. О. та ін.. – К., 1998. – С. 82 – 86.
11. Москаленко Н. А. Нарис історії української граматичної термінології / Н. А. Москаленко. – К.: Радянська школа, 1959. – 224 с.
12. Німчук В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1985. – 222 с.
13. Огієнко І. Українська граматична термінологія: Історичний словник української граматичної термінології з передмовою про історію розвитку її / І. Огієнко. – К., 1908. – 79 с.
14. Осадца М. Граматика руського языка / Михайль Осадца. – Львів, 1876. – 238 с.
15. Панько Т. І. Українське термінознавство: Підр. / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. – Львів, 1994. – 214 с.
16. Павловський А. Граматика малороссийского наречия или Грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чисто российского языка / А. Павловський. – Спб., 1818. – 114 с.
17. Партицкий О. Граматыка руска для ужитку в школах людових в Галичині / О. Партицкий. – Львів, 1873. – 173 с.
18. Смаль-Стоцький С., Гартнер Ф. Руска граматика / С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер. – Львів, 1893. – 182 с.
19. Українсько-руський архив. – Том V. – Львів, 1910. – 268 с.

Summary. The article deals with syntactic terminology in Western Ukrainian grammar manuals, covered the features of its origin and functioning towards the formation of complete term system.

Key words: Term, terminology, term system, Western Ukrainian grammar manuals.

УДК 811.161.2

Я.М. Чопик, М.П. Чопик

НЕМОРФОЛОГІЗОВАНІ АТРИБУТИ НА ТЛІ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ПЕРЕХІДНОСТІ СИНТАКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ

У статті висвітлюється питання функціонального синкретизму неморфологізованих ад'єктивів у структурі речення.

Ключові слова: синтаксис, семантика, синкретизм, компонент речення, функція.

Визначаючи багатозначність структури речення, дослідники враховують як їх характерні властивості, так і можливість різноманітних варіантів, що не дозволяє віднести однозначно член